

DOOPSGEZINDE BIJDAGEN

NIEUWE REEKS

NUMMER 47

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

NIEUWE REEKS
NUMMER 47

Verzameld door de
Redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring
Redactie@dhkonline.nl

Theo Brok
Daan de Clercq
Alpita de Jong
Adriaan Plak
Pieter Post
Mirjam G.K. van Veen (hoofdredactie)

Uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 454, 1017 AW Amsterdam
<http://www.dhkonline.nl/>

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

NIEUWE REEKS
NUMMER 47 (2021)

AMSTERDAM
DOOPSGEZINDE HISTORISCHE KRING
2021

Omslagillustratie:
Getekend portret van Samuel Muller (1785-1875) (DG bibl: Pr. K 1085)

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Doopsgezinde

Doopsgezinde Bijdragen

[verz. door de redactiecommissie van de Doopsgezinde Historische Kring]

Eindredactie: Adriaan Plak & Mirjam van Veen

Nieuwe reeks 1 (1975)-...

Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring

ISSN 0167-0441

Verschijnt jaarlijks

Bijdragen nr. 47 (2021)

Met lit. opg.

ISBN 9789087049959

Trefw.: doopsgezinden; opstellen/bibliografie

©2021 Doopsgezinde Historische Kring

Uitgever: Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Inhoud

MIRJAM VAN VEEN, Redactioneel 9

BIJZONDER DOPERS

JAN KEUNING, 'HRK' 12

ARTIKELEN

BERNHARD THIESSEN, 'Vrienden zoekt men, broeders en zusters krijgt men'.
Hoe sommige broeders en zusters vrienden werden 15

UWE FRIESEN, Het Mennonite Central Committee in Paraguay
1930-1980 49

MARTIN ROTHKEGEL, Wie waren de Zwitserse broeders? 61

THEO BROK, Het doperdom aan de Nederrijn na Munster.
De rondreizende bisschop Theunis van Hastenrath (†1551) 93

ANDREAS PIETSCH, Typography first? Over de rol van frakturtypes in
familistische drukken aan de hand van Hiëls *Verklaeringhe der*
Openbaeringhe Johannis (1639) 117

NINA SCHROEDER, Kunst en heterodoxie in de Nederlandse Verlichting.
Arnold Houbraken, de Vlaamse doopsgezinden en godsdienstige
diversiteit in zijn *Groote Schouburgh der Nederlantsche Konstschilders*
en Schilderessen (1718-1721) 133

BERT DOP, De Groninger versie van de doperse doorbraak.
Een onderzoek naar veranderingen in de doopsgezinde gemeenten
op het Groninger platteland in de periode 1800-1860 171

INHOUD

ANTON VAN DER LEM, 'Vader! Als ik u zoo nog noemen mag'. Dirk Huizinga
(1840-1903) op het Doopsgezind Seminarie 1857-1862 189

ALEX NOORD, 'Het zuiver Nederlandsch karakter'. Jakob Gijsbert de
Hoop Scheffer (1819-1893) tussen wetenschappelijke professie
en nationaal orangistisch sentiment 237

MARIUS ROMIJN, Herman Bakels 'van Bijbelvriend
naar Bijbelverguizer' 261

RECENSIES

Wiebe Bergsma, Klaas van Berkel e.a. (red.), *Gelovigen, dominees
en geleerden. Opstellen over Friese en Nederlandse geschiedenis
in de vroegmoderne tijd* (Theo Brok) 283

Mark Jantzen & John D. Thiesen (red.), *European Mennonites
and the Holocaust* (Piet Visser) 287

Alle G. Hoekema & Gabe G. Hoekema, *Hardship, Resistance,
Collaboration. Essays on Dutch Mennonites during World War II
and Its Aftermath* (Piet Visser) 294

Ellen Deitelzweig Senior, *Zo iets kun je enkel begrijpen als je het
meemaakt* (Dagboek 1943-1945) (Alle Hoekema) 297

Mathilde Monge & Natalia Muchnik, *L'Europe des diasporas.
XVIe-XVIIIe siècle* (Theo Brok) 299

Francesco Quatrini, *Adam Boreel (1602-1665):
A Collegiant's Attempt to Reform Christianity* (Piet Visser) 302

Sigit Heru Sukoco & Lawrence M. Yoder, *The Way of the Gospel
in the World of Java. A History of the Muria Javanese
Mennonite Church* (Alle Hoekema) 306

INHOUD

SIGNALEMENTEN

Jan van der Male, *Doopsgezind in Westzaan. De Geschiedenis van de Waterlands Doopsgezinde gemeente en de Fries Doopsgezinde gemeente te Westzaan* (Mirjam van Veen) 309

Ruud Lambour, 'Rembrandt en het echtpaar Bruyningh-Moutmaker. Het dubbelportret uit 1632/33 in het licht van doopsgezinde bronnen' (Adriaan Plak) 309

Redactioneel

DB heeft het net ditmaal breed uitgeworpen. De lezer reist via Paraguay en Europa, langs de oorsprongsgeschiedenis van het doperdom, de geschiedenis van dopers hulpbetoon, nationalisme in doperse kring; ontmoet onderweg doperse vromen, afvalligen en querulanten en kan tot slot kennismaken van wat er aan waardevols op het gebied van de doperse geschiedenis is verschenen.

Uwe Friesen voert de lezer naar Paraguay en naar het werk van het MCC daar; ook Bernhard Thiessen staat stil bij het werk van het MCC en de verbandingen tussen mensen die dat opleverde.

Martin Rothkegel en Theo Brok vragen aandacht voor de oorsprongsgeschiedenis van het doperdom en laten zien dat de geschiedschrijving aan revisie toe is. Rothkegels artikel is onderdeel van een veel groter vernieuwend onderzoek waarvan ook zijn recent in boek verschenen in de serie *Bibliotheca Dissidentium* een vrucht is. Theo Brok blijkt bezig aan een serie artikelen over drie bisschoppen die werkzaam zijn geweest aan de ‘Beneden Rijn’, het gebied tussen de Maas en de Rijn. Zijn artikelen werpen nieuw licht op de rol van doperse bisschoppen die in dit gebied actief waren en relativeren de vermeende centrale rol van Menno binnen het doperdom. Verplichte kost voor ieder die zich interesseert in de geschiedenis van het doperdom!

Het artikel van Andreas Pietsch is een treffend voorbeeld van wat het noeste historisch handwerk vermag. Op basis van grondig boek-historisch onderzoek laat hij zien dat het beeld dat dissidente invloeden vanuit de Nederlanden zich gaandeweg verspreidden in Duitsland bijstelling behoeft; het omgekeerde gebeurde ook. Zijn artikel laat, evenals de artikelen van Theo Brok, zien hoe belangrijk een grondige studie van het Duits-Nederlandse grensgebied is.

Nina Schroeder brengt de lezer bij de doperse cultuurgeschiedenis. In haar artikel over Arnold Houbraken staat ze stil bij diens biografie en bij diens plaats in het religieuze landschap van zijn tijd. Dat is van belang, onder andere omdat zijn *Groote Schouburgh* een belangrijke bron van kennis is over Nederlandse kunstenaars. Schroeder laat zien dat voor Houbraken religieuze verschillen amper van belang waren.

Bert Dop, Alex Noord en Anton van der Lem brengen de lezer bij het Doopsgezind Seminarie. Bert Dop schreef een boek over de Groningse doopsgezinden en de verandering die de intrede van de gestudeerde predikant voor gemeenten met zich meebracht. Zijn boek biedt de wereld aan materiaal over de sociale geschiedenis van de dopers, hun inbreng in het befaamde Nut, en hun emancipatie na de Franse tijd. Het boek verschijnt eerdaags; het artikel is een voorproefje van de rijkdom die zijn boek biedt.

Alex Noord staat stil bij De Hoop Scheffer en diens optimistisch nationalisme. Zijn artikel over het nationalistisch discours waar De Hoop Scheffer, roept om een kritisch onderzoek naar het emancipatieproces van de dopers in de negentiende eeuw. Anton van der Lem beschrijft op basis van de briefwisseling van Dirk Huizinga met zijn vader hoe Dirk tijdens zijn periode aan het seminarie gaandeweg afstand nam van de kerk en het geloof van zijn vader. Zijn fraaie artikel biedt een geschiedenis van persoonlijk leed en studentikoos jolijt, van de studie aan het seminarie en van veranderende theologische opvattingen.

Marius Romijn sluit de rij met een artikel over Herman Bakels, een dopers buitenbeentje. Marius Romijn kent Herman Bakels als weinig anderen en zijn artikel is gebaseerd op een jarenlange speurtocht naar alle mogelijke en onmogelijk geschriften van de hand van Bakels. In zijn artikel analyseert Marius Romijn hoe Bakels dacht over de bijbel en hoe zijn denken daarover zich ontwikkelde.

Bijzondere aandacht verdient de rubriek waarmee *DB* opent. In de rubriek Bijzonder Dopers besteden we aandacht aan dopers erfgoed. Jan Keuning opent de (hopelijk) lange rij van scribenten over dopers erfgoed bij hen thuis en de betekenis ervan.

Door alle verwickelingen rond corona, duurde het wederom lang voor *DB* kon worden gedrukt en verstuurd, maar we menen dat het nummer het wachten waard is geweest!

Mirjam van Veen

Bijzonder dopers

Doopsgezinde Bijdragen heeft een nieuwe rubriek! We beginnen het jaarboek voortaan met een korte persoonlijke bijdrage over een (historisch) object, of een anekdote uit de doperse sferen. De bedoeling is om in bondige en beeldende teksten verschillende aspecten van het dopers erfgoed naar voren te halen, en te laten zien wat die voor persoonlijke betekenis hebben. Dopers erfgoed kan van alles zijn: een voorwerp van emotionele waarde, een zinsnede die te pas en te onpas van stal wordt of werd gehaald, anekdotes, een ruimte die herinneringen teweegbrengt, of een spotprent die op de lachspieren werkt. Het kan om iets ‘van thuis’ gaan, of iets van een gemeente, iets lokaals of juist iets dat de het lokale overstijgt. De rubriek zal zo in de loop der tijd zicht bieden op het dopers erfgoed in de breedste zin van het woord en de betekenis die het voor iemand persoonlijk heeft.

Bij de start van de rubriek plaatsen we een bijdrage van Jan Keuning die we hebben gevraagd om een tekst van niet meer dan 700 woorden, (liefst) voorzien van een illustratie (foto of tekening), over een dopers ‘erfstuk’ dat een bijzondere persoonlijke betekenis voor hem heeft. Voor volgende nummers zien we graag nieuwe bijdragen met illustraties tegemoet (redactie@dhkonline.nl). De redactie zal dan snel contact opnemen over plaatsing.

Laten we er wat bijzonders van maken!

De redactie

‘HRK’

JAN KEUNING

In 2015 overleed mijn vader, Herman Rein Keuning, doopsgezind predikant. Vaag was er een notie bij mij dat vader zijn preken altijd had uitgeschreven en bewaard. Inderdaad kwam er uit de inventaris een oude koffer waarin honderden enveloppen zaten, met daarin opgevouwen de kwarto-vellen waarop de preek was uitgeschreven. Op de envelop was genoteerd waar en op welke datum de preek was gehouden. Ook de bijbeltekst die centraal stond in de preek was op de envelop geschreven. Een serie enveloppen zonder onderbrekingen van 1943 tot in de jaren '90. Het was voor mij een bijzondere ervaring om zo'n envelop te openen en bijvoorbeeld de preek te lezen van de eerste zondag na de bevrijding in mei 1945, of om de preek te lezen van de eerste zondag na mijn geboortedag. Zou er een aanwijzing in zitten waaruit je kunt opmaken dat de predikant vader is geworden?

Wat gaan we daarmee doen, vroegen mijn zus en broer zich met mij af. Vader had geen instructies achtergelaten. Niet helemaal onbekend in de wereld van doopsgezinden en archieven heb ik contact gezocht met Adriaan Plak, de toenmalige conservator Kerkelijke Collecties van de Universiteit van Amsterdam. Tot onze verrassing bleek de UvA de collectie graag te willen opnemen. Ik heb de enveloppen met preken chronologisch geordend en verpakt in zuurvrije archiefdozen. Op een zondag reed Adriaan Plak voor en hij nam de collectie mee, naar Amsterdam, waar alles voor mijn vader was begonnen, toen hij in 1943 het proponentsexamen deed op het Doopsgezind Seminarium.

In januari 2019 was ik bij het symposium ter gelegenheid van het afscheid van Adriaan Plak als conservator. Het symposium werd gehouden in de Singelkerk. Na afloop was er een receptie in de kerkzaal en de naastgelegen gangen. Ik dwaalde met mijn glas in de hand door het gedeelte waar kantoren waren en waar ik waarschijnlijk niet geacht werd te komen. Ineens realiseerde ik me dat hier ook het Doopsgezind Seminarium was en dat dit de plek was waar vader in 1943 afstudeerde en van waaruit hij naar zijn eerste gemeente Irnsum-Poppingawier zou gaan, samen met zijn jonge vrouw, mijn moeder, in het laatste zware oorlogsjaar.

‘HRK’

De kantoren waren leeg en de deuren stonden open. Met het glas in mijn hand zou men wel snappen, dacht ik, dat ik bij de afscheidsreceptie hoorde en dat ik geen insluiper was. Ik ging een klein trapje op. Na het trapje was een deur. Ik klopte en opende de deur voorzichtig en stapte de kamer in. Er was niemand aanwezig. Midden in de kamer stond een enorme houten tafel. Toen ik goed keek zag ik dat er namen en initialen in de tafel gekerfd waren. Ineens herinnerde ik me dat vader ooit had verteld van het ritueel dat een afgestudeerde proponent zijn naam in die tafel mocht kerven. Een lichte opwinding maakte zich van me meester. Zou vader terug te vinden zijn tussen al die namen en initialen? Ik zette het glas neer en begon met zoeken, er stonden wel honderden namen op, maar ook vele initialen. Bij de namen vond ik geen Herman Rein Keuning. Zou ik dan tussen al die initialen, grote en soms ook erg kleine, moeten zoeken? Er kwam een vrouw de kamer binnen die verbaasd was mij aan te treffen. Ik legde uit dat ik op zoek was naar mijn vader. De vrouw stelde vriendelijk voor samen te gaan zoeken en door systematisch de tafel met onze ogen af te tasten, zagen we ineens:

De vrouw verliet weer de kamer. Ik voelde met mijn vingers aan de letters op de tafel en ik moest denken aan de preken van vader die een paar grachten verder aan de Oude Turfmarkt in een depot lagen en die waren gehouden in Irnsum, Poppingawier, Meppel, Assen, Grouw, Oldeboorn, Drachten, en in al die andere doopsgezinde gemeentes in Friesland waar vader als gastpredikant kwam. Toen ik door de ramen naar de gracht keek zag ik even mijn moeder voor me, die voordat vader op zondagmorgen het huis verliet, liefdevol de roos van zijn schouders borstelde en hem een kus gaf, terwijl vader in de binnenzak van zijn jacquet controleerde of hij zijn preek bij zich had.

‘Vrienden zoekt men, broeders en zusters krijgt men’

Hoe sommige broeders en zusters vrienden werden*

Over de relaties tussen Nederlandse doopsgezinden, Duitse mennonieten en het Mennonite Central Committee (MCC) van 1933 tot 1961, in het bijzonder in Berlijn (West en Oost).

BERNHARD THIESSEN

WE ZIJN TOCH BROEDERS EN ZUSTERS!

– OVEREENKOMSTEN TUSSEN NEDERLANDSE DOOPSGEZINDEN
EN DUITSE MENNONIETEN VOOR DE TWEDE WERELDOORLOG

Van Delden, ten Doornkaat, Hoogestraat, van Hülst, Janssen, van Sintern, van der Smissen, de Vries, de Voss, van Dyck, Osterkamp, Janson, Friesen, Thiessen, Enns, Jantz, ... Deze lijst kan nog aanzienlijk worden aangevuld.¹ Maar zij volstaat om aan te tonen dat veel families die later in de voornamelijk Noord-Duitse mennonieten gemeenten Emden, Norden, Friedrichstadt, Hamburg-Altona, Danzig, Elbing tot Adlig Pokraken woonden, dat wil zeggen van Oost-Friesland tot wat toen Oost-Pruisen was, hun wortels hadden in Friesland, Waterland, Holland, Brabant, Vlaanderen enzovoort, gelegen in het huidige Nederland en België.

De dopers kwamen naar de streek rond de Oostzee door een doelgerichte kolonisatiepolitiek. Aanvankelijk bereikten vooral dopers uit de Nederlanden het mondingsgebied van de Vistula en de Nogat, waar zij zich verdienstelijk maakten door het cultiveren van het drassige land. Ze vestigden zich ook in de steden Gdansk en Elbing en boekten al snel enig economisch succes.²

Sinds de zestiende eeuw werden contacten onderhouden tussen Noord-Duitse, West- en Oost-Pruisische mennonieten en doopsgezinden in de Nederlanden. Predikanten werden uit Nederland gehaald en Duitse mennonitische zakenlieden stuurden hun kinderen naar Amsterdam, zodat ze er de handel

konden leren, zakelijke relaties aanknoopten en vaak ook een partner voor het leven meebrachten. Nog tot ver in de negentiende eeuw werd in de Noord-Duitse mennonieten gemeenten in het Nederlands gepredikt en werd uit Nederlandse gezangboeken gezongen. In de mennonieten gemeente van Hamburg en Altona bijvoorbeeld, die in 1601 werd gesticht, werd het Nederlands pas in 1839 vervangen door het Duits als officiële taal voor de eredienst.³

In Oost-Friesland was de band met Nederland nog nauwer: in de gemeenten Emden, Leer en Norden behield men nog veel langer het Nederlands als taal voor de eredienst; in Emden zelfs tot in 1889. In het begin van de 20^e eeuw was de gemeente Emden lid van het Noord- en Zuid-Hollands Fonds voor Predikantenweduwen en -kinderen in Amsterdam en tevens van de Vereniging van Doopsgezinde Gemeenten in het Groninger Land en Oost-Friesland voor wederzijdse bijstand bij predikantenvacatures.⁴

Op grond van deze nauwe betrekkingen zal ik in dit artikel eerst nagaan welke verschuivingen er zijn opgetreden in de relaties tussen Nederlandse doopsgezinden en Duitse mennonieten tot het einde van de Tweede Wereldoorlog door het nationaalsocialisme en de dwangarbeid.

Er zal worden beschreven onder welke omstandigheden de doopsgezinde hulporganisatie Stichting voor Bijzondere Noden in de Doopsgezinde Broederschap en Daarbuiten (BN) in de jaren vijftig met haar werk begon in het nog door de oorlog getekende en met vluchtelingen overladen Berlijn, alsook voor de noodlijdende mennonieten in de DDR.

Ook zal de vraag worden gesteld welke rol het MCC heeft gespeeld bij de wederopbouw en het streven naar verzoening na de Tweede Wereldoorlog, vooral in Berlijn, en welke spanningen er soms waren. Daarbij zal de driehoeksverhouding tussen MCC, of beter gezegd haar medewerkers, Nederlandse doopsgezinden en Berlijnse mennonieten onder de loep worden genomen.

GESPANNEN ‘BIJEENKOMST VAN DE GELOOFSFAMILIE’ IN ELSPEET
– SCHULD EN LIJDEN STAPELEN ZICH OP (1933-1945)

De ontwikkeling van de nationale identiteit in Pruisen en het vroege Duitse Keizerrijk bleef ook voor veel mennonieten in de loop van de negentiende eeuw niet zonder gevolgen. Opvallend is dat met de aanvraag van de mennonieten gemeenten tot publiekrechtelijke organisatie niet alleen de algemene burgerrechten werden verworven, maar dat ook alle bijzondere rechten en

voorrechten werden afgeschaft en de verplichting tot weerloosheid/dienstweigering uit de meeste gemeenteregelingen werd geschrapt. Ook al konden mennonieten zich beroepen op de Pruisische ‘Cabinets Ordre’ van 1868, die hen een ongewapende dienst in het leger verzekerde, toch namen Duitse mennonieten steeds vaker de wapens op en trokken in de Eerste Wereldoorlog ongeveer tweeduizend doopsgezinde mannen als Duitse soldaten ten strijde.⁵

De Eerste Wereldoorlog, die vanuit het standpunt van de Duitsers verloren was, en de daaruit voortvloeiende geografische, financiële en politieke gevolgen leidden ook bij de mennonieten tot een soort ‘narcistische stoornis’ (Sigmund Freud, 1918) die velen vatbaar maakte voor de nazi-ideologie. Zo sprak de mennonitische theoloog Gerhard Hein, afkomstig uit Zuid-Rusland, zich op 9 juli 1933 op de mennonitische jeugddag in Rüdeshelm aan de Rijn⁶ duidelijk uit tegen een pacifistische houding en juichte hij openlijk de toespraak van de nieuwe Rijkskanselier Adolf Hitler toe:

Dergelijke pacifistische ideeën gaan in tegen de weerbaarheid van een staat en kunnen een heel volk in groot gevaar brengen. ... Daarom juichen wij vandaag van harte het ontwaken van de weerbaarheid in Duitsland toe, temeer daar onze regering plechtig haar bereidheid tot vrede heeft verkondigd.⁷

De spanning die tussen weerbaarheid en vrede zou ontstaan en die uiteindelijk tot de Tweede Wereldoorlog zou leiden, zag Hein toen nog niet. Later, in zijn biografische terugblik, zal hij beweren dat hij de ‘duisternis en de verschrikkingen van de oorlog’ nooit uit zijn ervaring kan wegvagen en dat hij het ‘catastrofale einde van de oorlog’ als een ‘rechtvaardig oordeel van God over ons’ ervoer.⁸ Gerhard Hein was van 1958 tot 1965 predikant van de Berlijnse mennonieten gemeenschap.

De zogenaamde Rundbriefler,⁹ die als progressief werden beschouwd en een internationaal netwerk hadden (ook enkele Nederlanders maakten er deel van uit),¹⁰ stonden opvallend open voor de nazi-ideologie, zoals Margarete Dyck, afkomstig uit de Berlijnse mennonieten gemeenschap, opmerkte tijdens haar eerste bijeenkomst van de Rundbriefler op de Weierhof in de Palts met Pasen 1934. In haar verslag over de bijeenkomst schreef ze dat uit de discussie over de gegeven lezingen bleek,

hoe sterk de mennonitische jeugd door het nationaalsocialisme wordt geraakt, hoe sterk ze het bevestigen en steunen. Hoe zijzelf echter juist om